

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Handwritten calligraphic text in Arabic script, featuring five vertical lines at the top and a signature at the bottom left.

Handwritten signature or name.

بسمه

این رساله در تاریخ ۳/۱۱/۱۳۸۵
با نمره ۱۸/۵ هیئت مرتب و امضا
کالی دفاع شده است.

بسمه تعالی

دانشگاه شهید بهشتی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

موضوع:

«زمینه های سیاسی - اجتماعی رسمیت یافتن

تشیع در عصر صفوی»

استاد راهنما:

دکتر رضا شعبانی

استاد مشاور:

دکتر عزیز الله بیات

استاد داور:

دکتر علی اصغر مصدق

دانشجو:

رضا احمدی

۱۳۸۱/۱۵۹۱۹

۹۸۴۶

۱۳۸۶ / ۱۷ / ۲۲



تقدیم به

دانشپژوهان

9

اساتید فرزانه

فهرست

۷	چکیده:
۱۰	مقدمه
۱۰	۱- بیان موضوع
۱۰	۲- طرح مسئله
۱۱	۳- سوالات و فرضیات تحقیق
۱۱	۴- سابقه و ضرورت انجام پژوهش
۱۲	۵- روش تحقیق
۱۲	۶- اهداف پژوهش
۱۲	۷- مشکلات تحقیق
۱۲	۸- منابع پژوهش
۱۷	فصل اول: تکوین تشیع
۱۷	شیعه
۱۸	پیدایش شیعه
۱۹	امامان شیعه
۲۲	تئوری افضلیت:
۲۲	علی (ع) در عصر خلفا
۲۵	دوره بسط تشیع
۲۶	دوره نیابت
۲۷	نواب اربعه
۲۷	۱- عثمان بن سعید عمری سمان
۲۷	۲- ابوجعفر محمد بن عثمان بن سعید عمری
۲۸	۳- ابوالقاسم حسین بن روح
۲۹	۴- ابوالحسن علی بن محمد سمری
۲۹	شیعه جریان رو به رشد
۳۱	سیر تحولات جامعه شیعه
۳۳	پس از قدرت سیاسی
۳۴	بازسازی هویت شیعه
۳۴	۱- جنبش توأبین:
۳۵	۲- جنبش مختار:
۳۵	شخصیت مختار
۳۷	أئمه شیعه
۳۸	خط مشی أئمه
۳۹	۱- رویکرد سیاسی، اجتماعی:
۴۰	۲- نهضت فکری و فرهنگی
۴۱	۳- دوران نیابت
۴۱	دوران غیبت
۴۲	تلاش علمی شیعیان
۴۴	نفوذ تشیع در تصوف
۴۷	تشیع افراطی
۴۹	رواج خانقاه
۵۲	فصل دوم:
۵۲	فرقه های شیعه
۵۳	زیدیه
۵۴	اسماعیلیان
۵۵	نهضت های اجتماعی شیعیان
۵۷	حکومت های شیعه
۵۷	آل بویه
۵۸	فاطمیون

۶۰	اسماعیلیان ایران
۶۳	فصل سوم
۶۳	نزدیکی به حکومت ها
۶۶	آرمان شیعه در این دوره
۶۹	بخش دوم
۶۹	زمینه های درون طریقتی رسمیت یافتن تشیع در عصر صفوی
۶۹	فصل اول:
۶۹	تصوف
۶۹	آغاز تصوف
۷۰	منشا تصوف
۷۲	تصوف و عرفان
۷۲	سیر تصوف
۷۳	طبقات صوفیه
۷۴	نقش خانقاه ها
۷۵	سلسله طریقت ها
۷۵	فتوت
۷۸	نهضت های مردمی
۷۹	فتوت و تشیع
۸۱	هنجارهای فقیهان
۸۳	ملامتیه
۸۵	جنبش قلندران
۸۷	فصل دوم:
۸۷	طریقت صفویه
۸۷	جد صفویان
۹۰	نسب
۹۰	نقش بنیانگذار
۹۲	صدر الدین موسی
۹۲	فعالیت های صدر الدین
۹۴	خواجه علی
۹۷	شیخ ابراهیم
۹۸	جنید
۱۰۳	هجرت جنید
۱۰۴	جنید در سوریه
۱۰۵	پیوند با آق قویونلو
۱۰۵	پیامدهای هجرت
۱۰۷	اندیشه های غالبانه
۱۰۸	پیوند با قدرت
۱۱۰	شیخ حیدر
۱۱۲	سازمان دهی مریدان
۱۱۳	سیاست نظامی
۱۱۳	رویارویی با آق قویونلوها
۱۱۶	سلطان علی
۱۱۹	اسماعیل
۱۲۴	فصل سوم:
۱۲۴	تحول در طریقت
۱۲۴	ادوار طریقت صفوی
۱۲۸	تحول درون طریقتی
۱۳۲	شبهات های جنید و مشعشعین
۱۳۲	ماهیت فکری مشعشعیان
۱۳۳	بنیاد های اندیشه های مشعشعین :
۱۳۳	۱- مهدویت
۱۳۳	۲- الوهیت، غلو

۱۳۴ ۳- تصوف
۱۳۵ شباهت اعتقادی
۱۳۸ نظامی گری
۱۳۸ سلطنت طلبی
۱۳۹ فصل چهارم :
۱۳۹ نمادهای تحول
۱۳۹ ۱. تحول استراتژی
۱۴۲ ۲. تحول در اندیشه
۱۴۶ ۳. تحول در تاکتیک
۱۴۶ نمادهای تحول تاکتیک در بین شیوخ صفوی
۱۴۶ نظامی گری
۱۴۸ سازمان دهی مریدان
۱۵۰ رفتار شاهانه
۱۵۱ نگاه به غرب
۱۵۴ فصل اول:
۱۵۴ زمینه های اجتماعی
۱۵۴ شیعیان ایران
۱۵۶ جغرافیای انسانی شیعیان
۱۵۸ پراکندگی جمعیتی شمال ایران
۱۵۹ عراق عجم
۱۶۰ طبقه اجتماعی سادات
۱۶۲ سازماندهی اجتماعی
۱۶۴ ترکمنان
۱۶۹ قزلباش
۱۷۲ فصل دوم:
۱۷۲ زمینه های سیاسی رسمیت یافتن تشیع در عصر صفوی
۱۷۲ زمینه های سیاسی
۱۷۲ حکومت ها
۱۷۲ حکومت در اسلام
۱۷۳ خلافت اسلامی
۱۷۴ حکومت استکفاء
۱۷۴ حکومت استیلا
۱۷۵ حکومت متغلب
۱۷۶ حکومت ها
۱۷۶ ایلخانان مغول
۱۷۷ غازان خان و تشیع
۱۷۸ تشیع الجاتیو
۱۷۹ عصر تیموریان
۱۸۲ قراقویونلو ها آق قویونلوها
۱۸۴ برآمدن آق قویونلوها
۱۸۴ ترکمنان
۱۸۶ سریداران
۱۸۶ شرایط تاریخی
۱۸۷ زمینه های شکل گیری
۱۸۸ حاکمان سریدار
۱۹۱ مرعشیان مازندران
۱۹۳ حمله تیمور
۱۹۵ آل کیا
۱۹۵ مشعشعیان
۱۹۷ تلاش های نظامی
۲۰۰ رهبری مولی علی
۲۰۲ منابع

۲۰۵	جنش ها
۲۰۵	سربداران (۷۸۸ - ۷۳۵ هـ ق)
۲۰۶	جنش حروفیان
۲۰۶	جنش نور بخشیان
۲۰۷	جنش مشعشعین
۲۰۸	جنش صفویان
۲۱۲	فصل سوم:
۲۱۲	زمینه های فرهنگی رسمیت تشیع در عصر صفوی
۲۱۲	تداخل فرهنگی
۲۱۳	تلاش در راه حقانیت
۲۱۳	پیوند با اهل بیت
۲۱۴	منقبت خوانی
۲۱۵	عزاداری
۲۱۶	تحولات فرهنگی
۲۱۹	دوستی علی (ع)
۲۲۱	ولی اولیاء
۲۲۳	تشیع عالی
۲۲۵	مذهب علویون
۲۲۶	الف) کاربرد نام علوی
۲۲۶	۱) آنهایی که از نسل یحیی بن زید
۲۲۷	۲) آنهایی که از نسل پیامبر
۲۲۷	۳) طرفداري از صفویان
۲۲۸	ادبیات مکتوب
۲۲۹	بعد اجتماعی علویگری
۲۲۹	اندیشه های حروفیه
۲۳۰	نوربخشیه
۲۳۱	اندیشه های بکتاشیه
۲۳۴	جمع بندی
۲۳۸	پیوست ها
۲۳۸	شجره نامه ها
۲۴۷	نقشه ها
۲۵۱	منابع:

چکیده:

سلسله دودمانی صفویه از سلسله های تأثیرگذار در مذهب و استقرار حاکمیت ملی ایرانیان است. صفویان در جنبش خود دو هدف را تعقیب می کردند، تسخیر قدرت و رسمیت دادن مذهب خود (شیعه)، دنبال می کردند.

شیعه از فرق اسلامی است که به معنای پیرو است. این کلمه در اصطلاح به پیروان علی بن ابیطالب و یازده فرزند او (شیعه امامیه) به کار می رود.

موفقیت جنبش صفویه متأثر از دو زمینه درون طریقتی صفوی و برون طریقتی است. منظور از زمینه های درون طریقتی مجموعه تحولاتی است که در طریقت صفویه به وقوع پیوسته و موجب تغییر در اهداف، خط مشی، اندیشه و روش های طریقت صفوی شد.

طریقت صفوی ادامه دهنده طریقت شیخ زاهد گیلانی بود. شیخ صفی بنیانگذار طریقت صفوی نفوذ گسترده ای داشت. پس از او صدرالدین موسی، مرشد طریقت شد. او با ساخت پایگاه معنوی در اردبیل و هویت سازی صفویان با نوشتن کتاب صفوة الصفا، طریقت را استوار ساخت. خواجه علی توانست نفوذ طریقت را در آناتولی توسعه دهد و رگه های شیعه گری را آشکار سازد. سلطان جنید آغاز دوره ی جدید طریقت را پایه گذاری کرد. نظامی گری و گرایش های دنیا مدارانه را وارد طریقت کرد.

هجرت جنید به آناتولی و سوریه آغازگر دوره ی جدیدی از نفوذ مریدان ترکمن در طریقت صفویه است. تشابه عقیدتی و عملی که بین مشعشعین و صفویان وجود دارد ما را یاری می سازد تا به زوایای پنهان اندیشه صفویان راه یابیم. در دوره تحول اندیشه های تساهل آمیز صوفیانه به غلو و تعصب گرایی مبدل گردید. صوفی گوشه گیر را به صوفی جنگجو تبدیل کرد.

سه مرشد طریقت سلطان جنید، شیخ حیدر و سلطان علی در راه آرمانهای جدید طریقت کشته شدند. اسماعیل با حمایت های اهل اختصاص نجات یافت و در گیلان مورد تعلیم و تربیت قرار گرفت. اسماعیل از شمس الدین لاهیجی عالم شیعی مذهب تأثیر پذیرفت.

زمینه های برون طریقتی

منظور از این زمینه ها مجموعه شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است که محیط را برای گسترش تشیع فراهم آورد.

کلید واژه ها

زمینه ها، طریقت، تصوف، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، رسمیت تشیع، عصر صفوی

Abstract

The Safavid dynasty was one of the impressive dynasties in the establishment of national sovereignty and religion in Iran.

Safavids seek two major aims in their movements: gaining power and formalizing their religion (i.e. Shi'ism).

Shi'ism is one of the Islamic sects, meaning "follower". This title is ascribed to the followers of Imam Ali and his eleven successors (Imami Shi'ism).

Sheikh Safi al-Din Ishagh Ardabili was the great grandfather of Safavids. They believed in esoteric Sufi order. Their success caused by **intra-esoteric** and **extra-esoteric fields**.

Intra-Esoteric fields are serial changes that occurred in Safavid esoteric path and led in transformations in their purposes, thought, and course of action.

The Safavid path was the continuation of Sheikh Zahid Gilani's Sufi path. Sheikh Safi al-Din Ardabili, the organizer of Safavid path, had a great influence, too. After him, Sadr al-Din Moossa became the guider of the Sufi path. He made Ardabil the spiritual base of Sufis and wrote "Safvat al-Safa", thus he empowered the Sufi Path. Khaje Ali could spread the influence of Sufi path over Anatolia and revealed Shi'i tendencies.

Sultan Jonayd established new era of Sufi path and entered militarism and wordiness into it. His immigration to Anatolia and Syria was the beginning of a new period of the influence of Turkmen disciples on the path.

The similarity of practices and beliefs between Safavids and the Mosha'sha'in helps us to understand the hidden parts of Safavid thought. During the transformation period, the Sufi thought of negligence turned to extremism and fanaticism and the hermit Sufi became militant Sufi.

Three guiders of the path, Sultan Jonayd, Sheikh Heidar and Sultan Ali, were killed for the path's new ideals. Isma'il, who was supported by "Men of Devotion", survived and later was taught in Gilan. He was deeply impressed by Shams al-Din Lahiji.

Extra Esoteric Fields refer to a set of social, political, and cultural circumstances that paved the way for expansion of Shi'ism.

Keywords: fields, esoteric path, social, political, cultural, formalization of shi'ism, Safavi period.

مقدمه

۱- بیان موضوع

سلسله صفویه از مهمترین سلسله‌های دودمانی است که تأثیرات مهم و ماندگاری در تاریخ ایران داشته است. دوران صفویه اهمیت چند سویه دارد - یکپارچگی سیاسی ایران که پس از انقراض حکومت ساسانی از دست رفته بود، بار دیگر بدست صفویان فراهم آمد و اعلام رسمیت شیعه بعنوان مذهب رسمی حکومت ایران در مقابل دنیای تسنن که در داخل و خارج ایران دارای قدرت بودند. این اعلام تأثیرات مهمی به جا گذاشت .

اعلام رسمیت تشیع در ایران معلول مجموعه تحولات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، و تحولات درونی طریقتی صفویه بود که منتهی به اخذ چنین تصمیم سرنوشت سازی شد. شاه اسماعیل تحت تأثیر جدش شیخ جُنید و پدرش شیخ حیدر و حلقه‌های از مریدان ترکمانش و آموزه‌های طریقت صفوی و نیز تحولات درونی آن و نیز محیط اجتماعی و سیاسی و فرهنگی ایران در آستانه قرن دهم در یک تصمیم سرنوشت ساز، شیعه را مذهب رسمی ایران اعلام کرد ند. که منجر به واکنش‌های داخلی و دولت‌های منطقه‌ای شد. صفویان با درک شرایط و توانمندی های درون طریقتی خود به اعلام رسمیت شیعه پرداختند.

موضوع پژوهش: بررسی زمینه‌های درون طریقتی و برون طریقتی در (زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی) رسمیت تشیع در عصر صفوی است.

منظور از مذهب رسمی، مذهبی است که از سوی حاکمیت در سرزمین یا کشوری بعنوان منبع عمل به دستورات و شعائر آن دانسته و تخطی از آن برای خود جایز نمی‌داند.

شعائر مذهب رسمی در اذن، خطبه، نماز جمعه، سکه و نیز در محاکم قضایی، بدان عمل می‌شود و بطور اختصار آن را مذهب حکومتی می‌توان نامید که کارگزاران به آن متعبد هستند.

۲- طرح مسئله

کارکرد مذهب تشیع در ایران، کارکرد تأثیر گذار در زمینه‌های مختلف است. خصوصاً در زمینه وحدت ارضی که طی ده قرن دچار صدمه شده بود و در قرن دهم با تهدیدهای جدی از سوی عثمانی روبرو بود .

بررسی مجموعه رخدادها، وقایع، شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایران قرن هشتم - دهم و تحولات درون طریقت صفویه به وقوع پیوست و منتهی به رسمیت در ایران شد .

تحولات و زمینه‌های که منتهی به اعلام رسمیت تشیع از سوی شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۷ هـ گردید. طریقت صفوی چرا، و چگونه به این نتیجه رسیدند تا مذهب تشیع را رسمی اعلام نمایند.

۳- سوالات و فرضیات تحقیق

سوالات

الف: چه تحولاتی در طریقت صفویه رخ نمود که منجر به اندیشه رسمیت مذهب تشیع در قرن دهم شد؟

ب: تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی قرن هشتم - دهم چگونه سامان یافت که منجر به گسترش تشیع در ایران و بهره برداری صفویان برای اعلام رسمیت تشیع گردید؟

فرضیات

الف - طریقت صفوی تحت تأثیر شرایط اجتماعی، سیاسی قرن (هشتم و دهم) قرار گرفت، و طریقت از درون دچار تحول گردید. این تحولات از زمینه‌های مؤثر در رسمیت یافتن تشیع در عصر صفوی می‌باشد .

ب - محیط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی قرن هشتم - دهم از زمینه‌های گرایش صفویان به اندیشه رسمیت دادن تشیع در قرن دهم بود.

۴- سابقه و ضرورت انجام پژوهش

تحقیقات صورت گرفته براساس منابع اصلی پیرامون صفویان در سده اخیر در داخل و خارج از ایران متعدد است .

دولت صفوی از زوایای مختلف مورد نقد، تحلیل واقع شده است .

دسته‌ای از مطالعات صورت گرفته در ایران و خارج ایران بدین شرح است.

زندگی شاه عباس اول، نصر الله فلسفی، ساختار نهاد و اندیشه دینی در عصر صفوی، منصور گل صفت، دین و مذهب در عصر صفوی، مریم میراحمدی، ایران در عصر صفوی و در باب صفویان راجر سیوری، مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی، مهدی فراهانی منفرد، ایران عصر صفوی، در باب صفویان راجر سیوری، تاریخ ایران دوره صفویان انتشارات کمبریج، سازمان اداری حکومت صفوی؛ تعلیقات و حوادثی مینورسکی به تذکره الملوکه، تشکیل دولت ملی در ایران؛ حکومت آق قو یونلو و ظهور دولت صفوی، هینتس، پیدایش دولت صفوی - مشیل مزاوی، مقالات و پایان نامه‌های متعددی به موضوع صفویان پرداخته، اما هیچ یک از این آثار منتشر شده به طور خاص به موضوع زمینه‌های رسمیت یافتن تشیع نپرداخته است. گرچه زوایای از آن مورد توجه قرار داده‌اند. با توجه به نقش مذهب شیعه در وحدت و یکپارچگی ارضی، وحدت مذهبی مردم ایران، آشنایی با زمینه‌های که منتهی به رسمیت یافتن مذهب شیعه در ایران گردید امری قابل تحقیق به نظر می‌رسد. رسمیت یافتن تشیع در ایران یک تصمیم آنی از سوی صفویان نبوده است، بلکه معلول عوامل و زمینه‌های مختلف است که در قرن هشتم - دهم به یا قبل از آن صورت گرفته است .

تبیین زمینه‌های رسمیت تشیع در ایران قرن دهم به معنی آشکار نمودن گوشه‌های پنهان تاریخ - ایران در قرن هشتم - دهم است که چگونه تشیع به عنوان مذهب رسمی حکومت و اکثریت مردم ایران درآمد.

۵- روش تحقیق

در گردآوری مطالب این پژوهش و تدوین آن از روش تاریخی استفاده شده است و موضوعات مورد نظر پس از تبیین و جمع آوری مطالب تنظیم شده‌اند، در این پژوهش سعی شده است که از نقل صرف وقایع خود داری شود و با تجزیه تحلیل، انتقادی به موضوعات پرداخته شود.

۶- اهداف پژوهش

انگیزه پژوهش آشکار نمودن گوشه‌های پنهان از تاریخ ایران و مذهب تشیع است. تعیین نقش عوامل درون‌طریقتی چون شیوخ صفوی و مریدان ترکمان طریقت و نیز عوامل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی قرن هشتم - دهم - می‌باشد.

درک صیغ این مقطع تاریخ ایران، ما را در فهم تاریخ ایران در دوره‌های مختلف یاری می‌رساند.

۷- مشکلات تحقیق

منابع اصلی تحقیق که عمدتاً توسط عناصر مربوط به صفویان تدوین شده است، بیشتر روند جانبدارانه داشته‌اند، گذشته از این منابع توجهی به گزارش‌هایی که از زوایای پنهان تاریخ صفوی که منجر به تحول در گرایش‌های طریقت شده است. یا فقدان روایت‌ها درباره مقاطع حساس و سرنوشت ساز تاریخ صفوی روبرو هستیم که نویسندگان یا به راحتی از آن گذشته‌اند یا مورد غفلت واقع شده‌اند، از موانع جدی تحقیق به حساب می‌آید.

۸- منابع پژوهش

گسترده‌گی حوزه محتوایی و تنوع موضوعی این نوشتار، تقسیم‌بندی دقیق منابع و مآخذ مورد استفاده را با دشواری‌هایی روبرو ساخته است. گذشته از مآخذی که در بخش مقدماتی از آنها بهره‌گیری شده و یا آنچه که بهره‌وری از آنها حتی در بحث‌ها و بخش‌های اصلی تحقیق، جنبه‌ی فرعی، تکمیلی و یا توضیحی استفاده شده است، سه گروه از مآخذ می‌باشد که در حقیقت بنیادهای سخن بر پایه آنها استوار است.

دسته اول منابع، از آنجا که این تحقیق مربوط به تاریخ تشیع در ایران می‌باشد؛ آثار تاریخی شیعه مورد توجه قرار گرفته است. البته، در استفاده از این آثار، به جنبه‌های تاریخی توجه داشته‌ایم.

دسته دوم منابع، مربوط به تاریخ ایران شامل خلافت عباسی، ایلخانان، تیموریان، قرا قویونلو و آق قویونلوها امیران محلی، دیوان سالاران و جنبش‌های فکری قرن هشتم - دهم می‌باشد که سیر تحول تاریخ ایران و شیعیان را شامل می‌شد.

سومین گروه مآخذ مورد بررسی، مآخذ تاریخی مربوط به دوره صفوی است. دودمان صفوی (حکومت: ۱۱۳۵ - ۹۰۵) بیش از دو سده بر ایران فرمان راند و در این مدت، نویسندگان درباری و غیر درباری موافق و مخالف، از میان ایرانیان و بیگانگان، آثاری پدید آوردند که از نظر گستردگی و گونه‌گونی قابل توجه است. بیشتر این کتاب‌ها از آثار تاریخ نگاران درباری است که جانبداری از پادشاهان صفوی را به اوج رسانده‌اند.

در این آثار تاریخی، اشاره‌هایی بسیار کم و گذرا به کنش‌ها و واکنش‌های تحول در طریقت صفوی و عرصه‌های سیاسی و مذهبی ایران دیده می‌شود. که می‌توان با آگاهی‌های به دست آمده از منابع و مآخذ گروه اول، اصلاح و تکمیل شود. در بررسی هر گروه از مآخذ نیز در وهله اول از آثاری که از نظر تاریخی منابع اصیل قلمداد می‌شود، سخن به میان خواهد آمد. منابع دست اول گفته می‌شود که تدوین و نگارش آنها در همان زمان وقوع رویدادها و یا زمانی نزدیک به آن صورت گرفته و یا در آنها از منابع اصلی که امروز در دسترس پژوهشگر نیست، بهره‌گیری شده است.

منابع تاریخی دوره صفوی، همانند دوره‌های دیگر تاریخ ایران، بیشتر به شرح جنگ‌ها و درگیری‌های نظامی پرداخته‌اند، جز چند کتاب که از آنها سخن خواهد رفت.

«حبیب السیر فی اخبار بشر» نوشته‌ی غیاث الدین بن همام الدین محمد حسینی مشهور به «خواند میر» نوه‌ی میر خواند نویسنده‌ی تاریخ «روضه الصفا» که در سال‌های (۹۲۸ / ۱۵۲۱ تا ۹۳۰ / ۱۵۲۳) نگارش یافته، پیرامون چگونگی ظهور دولت صفوی و زندگانی برخی از عالمان شیعه این عصر، آگاهی‌های سودمندی ارائه می‌کند.

حبیب السیر که به نام خواجه حبیب‌اله ساوجی وزیر خراسان نگاشته شده، گذشته از داستان پادشاهان و اخبار پیرامون گذشته، در بردارنده احوال پیامبر اسلام (ص)، خلیفگان و پادشاهان مسلمان با زمان ظهور دولت صفوی است و به ویژه از نظر ذکر رویدادهای سالهای زندگانی شاه اسماعیل صفوی، تا سال (۹۳۰ هـ - ق) اهمیت بسیار دارد. نویسنده در این کتاب به صفویان حُسن نظر نشان می‌دهد. کتاب‌های «لبّ التواریخ» و «تاریخ جهان آرا» یا «نسخ جهان آرا»، نیز برای شناخت زمینه‌های پیدایش نهضت صفوی سودمند است. در اولین کتاب یحیی بن عبداللطیف قزوینی یا حسنی سیفی قزوینی رویدادهای تاریخی گذشته را تا (سال ۹۴۸ هـ - ق) به اختصار بیان کرده و دومین کتاب را احمد غفاری قزوینی به نام «شاه طهماسب» نوشته است.

عالم آرای شاه اسماعیل که نویسنده آن ناشناخته است، در سال (۱۰۸۶ هـ ق) نگارش یافته است و رویدادها را تا پایان حکومت اسماعیل یکم آورده است. اعتبار و ارزش تاریخی این کتاب هم به خاطر فاصله داشتن زمان نگارش آن از دوران حکومت اسماعیل یکم و همچنین نثر ساده و عوانانه‌ی کتاب که با داستان پردازی و نقالی آمیخته است، محل تردید است و پذیرش مطالب آن باید بسیار با احتیاط صورت پذیرد. این کتاب یک بار نیز با عنوان «تاریخ عالم آرای صفوی» به کوشش یداله شکری به چاپ رسیده است.

«جهانگشای خاقان» تاریخ شاه اسماعیل است که مجهول مولف است. به اهتمام به مرکز تحقیقات ایران و پاکستان در اسلام آباد و با مقدمه بسیار ارزشمند مدیر مرکز چاپ شده است. این کتاب که در سالهای (۹۵۵ - ۹۴۸ / ۱۵۴۸ - ۱۵۴۱) نگارش یافته، به شرح حال اسماعیل یکم اختصاص دارد و نویسنده در اثر خود، از تاریخ

«حیب السیر» استفاده بسیار برده است. مطالب کتاب، تا آنجا که به روی کار آمدن صفویان مربوط می شود، با «عالم آرای شاه اسماعیل» همانندی بسیاری دارد.

کتاب هایی چون «صفوه الصفا» اثر ابن بزار که درباره زندگانی و کرامات شیخ صفی الدین اردبیلی نوشته شده و «سلسله النسب صفویه» که توسط شیخ حسن بن شیخ ابدال زاهدی نگارش یافته و آگاهی هایی درباره اولاد و احفاد شیخ صفی الدین و همچنین شیخ زاهد گیلانی و فروندان او به دست می دهد، برای آگاهی از رویدادهای مربوط به ظهور سلسله صفویه بسیار مهم است.

«تاریخ عالم آرای امینی» نوشته قاضی فضل اله بن روزبهان خنجی، ملقب به امین و معروف به خواجه ملا، در این زمینه سودمند است. این کتاب را روز بهان خنجی به تشویق سلطان یعقوب آق قویونلو نوشت و بعد از او، آن را به نام پسرش سلطان ابوالفتح میرزا بایسنقر پایان داد و به او هدیه کرد. نویسنده از اسلاف شاه اسماعیل صفوی به ویژه شیخ جنید و شیخ حیدر که معارض امیران آق قویونلو بودند، به نیکی یاد نکرده و حتی کتابی به نام «ابطال نهج الباطل» در رد شیعه نوشته است، لذا با سر بر آوردن صفویان، از ترس جان به هرات و ماوراءالنهر گریخت. سخنان او، با وجود خالی نبودن از دشمنی نسبت به صفویان، به دلیل همان دیدگاه مخالفش، با اهمیت است.

«تاریخ عالم آرای عباسی» را اسکندر بیگ منشی ترکمان (۱۰۳۴ - ۹۶۸ / ۱۶۳۳ - ۱۵۶۰) نوشته است. نویسنده که از ایل ترکمان است، نخست در زمره ی نگهبانان شاهی بود و سپس در دستگاه مرکزی حکومت عباس یکم به کار پرداخت. وی شاهد بسیاری از رویدادهای دستگاه پادشاهی عباس یکم بوده و به اسناد دولتی دسترسی داشته است.

تاریخ الجایتو اثر القاشانی که اطلاعاتی مهمی از حکومت ایلخان مغول دوره الجایتو دارد .

النقض اثری است در رد کتاب بعض فضایح الروافض، این اثر در حدود سال ۵۶۰ هـ - ق تالیف شده است، مولف آن عبدالجلیل رازی است، نام اصلی کتاب بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، که شامل مطالب فراوانی درباره شیعیان، رفتار اجتماعی و تاریخ آنها می باشد. این اثر در آشنایی با وضعیت اجتماعی، رفتار و جایگاه شیعیان بسیار راه گشا بوده است.

از آثار جدید و مطالعات می توان به آثاری چون ایران عصر صفوی راجر سیوری (R. Savory)، پژوهشگر برجسته عصر صفوی، همچون در باب صفویان «که به فارسی برگردانده شده ولی آثار وی را باید در شمار با اهمیت ترین پژوهشهای مربوط به مسائل تاریخی عصر صفوی دانست. گرچه برخی از تحلیل های وی قابل قبول بع نظر نمی رسد.

کتاب ارزشمند دکتر کامل مصطفی الشیبی با نام «تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری» کاری بسیار محققانه و ارزشمند است. بررسی های وی درباره شیعیان نزدیکی های تشیع و تصوف و همچنین مطالب دیگر کتاب، راه گشای این پژوهش بوده است.

چون «پیدایش دولت صفوی و تشکیل دولت ملی در ایران»، اثر میشل مزاولی (M. M. Mazzaui) و والتر هینتس (W. Hintz) و آثاری چون «تاریخ ایران دوره تیمور» از آثار پژوهشگرده کمبریج و نیز اثر

ارزشمند از عبدالحسین زرین کوب چون «میراث تصوف»، «جستجو در تصوف ایران» و «دنباله جستجو، در تصوف ایران» است. «تشیع در مسیر تاریخ»، «شیعه در اسلام» اثر علامه طباطبایی، «تاریخ فرقه های شیعه تا قرن چهارم» اثر جواد مشکور از جمله آثار متأخر است.

بخش اول :

گزارشی از تاریخ شیعه تا قرن دهم

فصل اول : تکوین تشیع

شیعه

پس از رحلت پیامبر اسلام، اولین گروه بندی در بین مسلمانان شکل گرفت. لفظ شیعه به روزگار علی (ع) پدید آمد. در کنار عناوینی چون صحابه، انصار، مهاجرین بر همه اعضای قوم بر همه اعضای قوم یکسان اطلاق می شد.^۱

آن گروه از دوستان علی (ع) که او را بر دیگر اصحاب پیامبر (ص) برتری داده اند، شیعه نامیده می شوند، سه فرقه مهم شیعه عبارتند از: الف - غلات ب - امامیه ج - زیدیه.

الف، غلات: آن طایفه اند که در حق علی (ع) مبالغه نمودند و گزاف گفتند، اینان پانزده فرقه اند.^۲

دومین گروه از شیعه، رافضیان یا امامیه اند که به خاطر انکار جانشینی ابوبکر و عمر از سوی اهل سنت بدین نام شهرت یافته اند. بیست چهار گروه را امامیه خوانند که تعیین جانشینی را از سوی پیامبر (ص) برای علی بن ابی طالب (ع) مسلم پندارند.^۳

شیعه در معنای لغوی به طرفدار و پیرو اطلاق می گردد، با اضافه شدن به هر اسمی به معنی پیرو آن به کار برده می شود. در مورد شیعه علی، شیعه عثمان و شیعه معاویه آمده است. اما آنگاه که الشیعه استعمال می شود به معنای پیروان علی ابن ابیطالب است.^۴

زمان استفاده از این کلمه برای طرفداران امام علی (ع) به طور مشخص معلوم نیست. عده ای آن را از زمان شهادت امام حسن (ع) دانسته اند؛ آنگاه که حسن بن علی به شهادت رسیدند، نامه از سوی سلیمان سرد خزاعی (۶۴ هـ)، خطاب به حسین بن علی (ع) نوشته شد که در این نامه از لفظ الشیعه آمده که مختص به پیروان علی بن ابیطالب است.^۵

لفظ شیعه در سده اول هجری نیاز به قید و مضاف ما الیه دارد تا یقین شود؛ زیرا در آن عصر این لفظ در غیر علی بن ابیطالب استعمال می گردید.

شیعه در قرون اولیه اعم از شیعی بوده است که اکنون رایج است.

^۱ - الشیبی، کامل مصطفی، تشیع و تصوف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۰، ص ۱۵.

^۲ - الاشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، ترجمه محسن مویدی، امیرکبیر، ۱۳۶۲، ص ۱۳.

^۳ - ماخذ سابق، ص ۱۸.

^۴ - یعقوبی ابن واضح، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر، ج ۱، ص ۲۲۸.

^۵ - جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم، ج اول، چاپ اول، ۱۳۷۵، ص ۱۹.

در قرون اولیه شیعه به کسانی اطلاق می شد، که امام علی (ع) را بر عثمان مقدم می داشتند. از همین لفظ، متشیع نیز به آن کسانی اطلاق می شود که در مقام مقایسه بین علی بن ابیطالب و سه خلیفه دیگر یعنی عمر، ابوبکر و عثمان، برای امام علی (ع) اعتبار بیشتری قایل بودند. عده ای کلمه رافضی را هم به معنای شیعه به کار می برند. در سده های اولیه، رافضی برای کسانی به کار می رفت که خلافت شیخین را انکار می کردند و امامت علی ابن ابیطالب را به عنوان امری مخصوص از طرف خدا باور داشتند.

از قرن دوم این لفظ شایع شد و در قرن پنجم بسیار بیشتر شایع گردید و شیعیان به رافضی شهرت داشتند. در دوره های بعد شیعه به معنای دوستی اهل بیت هم اطلاق شد. دوستی اهل بیت مختص به تشیع نیست بلکه در بین مسلمانان، اهل بیت از احترام خاصی برخوردار هستند. این دوستی که برگرفته از آیات قرآنی و روایاتی است که مسلمانان را سفارش به دوستی اهل بیت می کند.^۱

در روایتی منسوب به امام حسن عسکری بین شیعه و دوستان آنها فرق قائل شده است. شیعه کسانی هستند که پیرو اوامر ما هستند.^۲

اهل بیت پیامبر دارای جایگاه اجتماعی خاصی در بین مسلمانان بودند. تشیع به معنای دوستی در بین بسیاری از مسلمانان شایع بود.

در سده اخیر لفظ شیعه به تشیع اثنی عشری انصراف دارد، دیگر فرقه های به اسامی خاص شهرت دارند. در این پژوهش منظور تشیع، مذهب جعفری، اثنی عشری و مامیه می باشد.

پیدایش شیعه

آغاز پیدایش «شیعه» را برای اولین، که به شیعه علی(ع) معروف شدند، همان زمان حیات پیغمبر اکرم باید دانست و جریان ظهور و پیشرفت دعوت اسلامی در ۲۳ سال زمان بعثت، موجبات زیادی در بر داشت که طبعاً پیدایش چنین جمعیتی را در میان یاران پیامبر اکرم ایجاب می کرد.^۳

شیعیان دو منصب را برای علی(ع) قائل بودند. جانشینی پیامبر، خلافت و مرجعیت دینی را حق علی می دانستند. و این دو مسئله به نص از سوی پیامبر تعیین شده اند.^۴ اندیشه شیعه بر امام محوری استوار است. امام علی(ع) بنا بر نص از سوی پیامبر تعیین شده است و دارای دو وظیفه مرجعیت دینی و خلافت است.^۵

۱- قرآن کریم ۴۲/۲۳، ۳۰/۳۸، ۱۷/۲۶.

۲- تفسیر الامام عسکری، تصحیح موسسه الامام المهدی، قم، ص ۲۳۹.

۳- طباطبایی، محمد حسین، شیعه در اسلام، ص ۲۵.

۴- تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۰۵-۱۵۰.

۵- شیعه در اسلام ص ۳۱.

پیامبر به مبدأ وحی متصل می باشد، وحی را از مبدأ دریافت می کند، امامت روند طولی استمرار نبوت در حوزه تبیین مبانی دینی قرار دارد. این وظیفه گذشته از جانشینی، خلافت، تبیین و تفسیر مبتنی و مفاهیم دینی را عهده دار بودند. تربیت یافته های پیامبر اسلام می توانستند مبانی دینی را تبیین کنند. بنابر نظر شیعیان این وظیفه به عهده اهل بیت پیامبر بود.^۱

شیخ مفید در (وائل المقالات، مفید ص ۵۴) وظیفه امام را (نیابت پیامبر در تنفیذ احکام شرعت، اقامه حدود حفظ شریعت و تأدب مردم) آورده است. عده ای بر این باورند که انشعاب و جدایی شیعه از پیکر اصلی مسلمانان اهل سنت با اختلافات سیاسی که از دشمنی میان علی(ع) و بنی امیه پدید آمده بود، روی داد.

شیعه در آغاز تنها یک حرکت و نهضت سیاسی، طرفداری از اجرای درست قانون بود که رهبری جامعه را تنها حق علی(ع) و اولاد او می دانست. شیعه بعد ها به صورت نهضتی دینی در آمد.

در بین فرقه ها شیعه سه فرقه دارای افکار سیاسی حایز اهمیتی هستند که عبارت اند از: زیدیه که می توان آنان را نماینده تشیع سیاسی، اسماعیلیه که نماینده تشیع اجتماعی است، و امامیه که هسته اصلی تشیع و حد وسط این دو جناح افراطی است.^۲

امامان شیعه

شیعه امامیه را بدین خاطر امامیه نامیده اند که برای امام جایگاه ویژه قائلند. اندیشه امام محوری شیعه، امامت را معیار قبول یا رد افعال، افکار می دانند. احادیث مورد قبول در شیعه در اتصال اسناد است. امامت در طول نبوت و استمرار آن قرار دارد. امام محوری از ویژگی های همه فرق های شیعه می باشد.

شیعه دو منصب برای امام علی(ع) قائل است، جانشینی پیغمبر اکرم(ص) و مرجعیت علمی را حق طلق علی می دانستند و مراجعه علمی و معنوی را تنها به آن حضرت روا می دیدند.^۳

بنابر این اعتقاد، امامت شامل هدایت معنوی و دینی و نیز خلافت می شود. در سال یازدهم هجری پیامبر اسلام وفات یافت. پس از انتشار خبر رحلت آن حضرت عده ای انصار، مهاجر در سقیفه تجمع کردند. هر یک بر حقانیت خود در جانشینی آن حضرت استدلالی آوردند.^۴

آنگاه که خبر رحلت پیامبر منتشر شد، دسته ای از مسلمانان مدینه در سقیفه تجمع کردند تا جانشینی برای آن حضرت تعیین کنند. وقتی خبر رحلت پیامبر انتشار یافت طایفه ای از انصار به دور سعد بن عباد از طایفه خزرج در سقیفه بنی ساعده جمع شدند، این محل تداعی کننده اولین دو دستگی در بین مسلمانان است، علی(ع) و عده ای از بنی هاشم در تدارک، کفن و دفن پیامبر بودند. مهاجرین اطراف خانه پیامبر تجمع کرده بودند.

^۱ - شیعه در سالام ۲۵-۳۸.

^۲ - لمینسو، آن، کسی، سی، دولت و حکومت در اسلام، ترجمه سید عباس صالحی، محمد محمدی، فقیهی، ص ۳۵۸.

^۳ - شیعه در اسلام، ص ۳۰

^۴ - ابن اعثم کوفی، التفوح، مترجم محمدمحمد بن احمد مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، انتشارات علمی و فدهنگی، چاپ

سوم ۱۳۸۰، ص ۵